

نقش مسجد در اقتصاد محله

دکتر علی محمد احمدی

چکیده

میان جامعه مدنی و سرمایه سالاری رابطه و مناسباتی متقابل و درونی وجود دارد. اگر قرار است جامعه مدنی منطقی و معنی‌دار باشد باید در راستای پیشبرد انگاره فرد به‌عنوان یک بازیگر اجتماعی خود گردان و به‌عنوان تمامیتی اخلاقی و نژادی گام بردارد. جامعه‌ای که با این چنین ارزیابی از فرد بیگانه باشد، بی‌گمان در راه رسیدن به ارتقای بهره‌وری و توسعه اقتصادی نیز توفیقی نخواهد داشت. دین اسلام و مسجد به‌عنوان تجلی‌گاه و کانون فرهنگی، عبادی، اقتصادی آن، با برخورداری از نظام مدیریت مشارکتی (واگذاری امور به مردم و فراهم آوردن امکان مشارکت و حضور مردم در صحنه‌های گوناگون اجتماعی و...) و تمامی ویژگی‌های جامعه مدنی منطقی و معنی‌دار، با محوریت فرد یا افراد در آن در روند ارتقای بهره‌وری و توسعه اقتصادی به ویژه در سطح محله‌ای، با توفیق چشمگیری روبرو می‌باشند. هدف مقاله حاضر، بیان نقش اسلام و مساجد در فرآیند توسعه و رفاه اقتصادی و معرفی مسجد به‌عنوان کانون فرهنگ‌سازی و انسان‌سازی در جهت ارتقای بهره‌وری اقتصادی و برخورداری از اقتصادی سالم و پویا از طریق مبارزه با پیامدهای منفی اخلاقی در امور اقتصادی نظیر ربا و... به واسطه دریافت خمس و زکات و برگزاری جلسات وعظ و خطابه در خصوص رعایت اخلاق اسلامی در معاملات اقتصادی و تشکیل صندوق‌های قرض‌الحسنه و... در جهت توسعه اقتصادی و پرداخت نمودن احتیاجات مالی و اقتصادی مردم شهرها و محلات و انگیزه‌سازی و رشد و روحیه خودیاری در مردم در انجام امور داوطلبانه اقتصادی در سطح محله‌ای با توجه به کارکردهای چندگانه مساجد در اقتصاد محله است. براساس نتایج حاصله از مقاله حاضر

می‌توان اذعان نمود که با مدیریت خلاق و کارآمد، برخورداری از اطلاعات دقیق و صحیح، جلب مشارکت‌های مردمی و مادی و معنوی) فرهنگ سازی دینی متناسب با فرهنگ اسلامی، رفع تبعیض و جلوگیری از فساد اقتصادی، توجه ویژه به منابع ملی و نه گروهی و پرهیز از انحصارطلبی و... می‌توان زمینه توسعه پایدار اقتصادی در سطوح شهری و محله‌ای و ارتقای بهره‌وری در تمامی زمینه‌ها را فراهم ساخت. مطالعه حاضر پژوهشی توصیفی (Descriptive) است که در آن علاوه بر مطالعه اسناد و مدارک و منابع کتابخانه‌ای از شیوه مصاحبه با اساتید حوزه و دانشگاه بهره‌گیری شده است.

واژگان کلیدی: سرمایه‌سالاری - جامعه مدنی - بهره‌وری و توسعه اقتصادی - مدیریت مشارکتی.

دین و توسعه انسانی

یکی از مهم‌ترین اهداف علی‌السلام در حکومتش، ساختن جامعه‌ای با اقتصادی سالم، درآمد بالا، دارای عمران و آبادانی بود چرا که مردم با برخورداری از رفاه نسبی به معنویات، رشد کمالات و بالا بردن سطح فرهنگ و آگاهی می‌پردازند. در برنامه‌ها و شاخص‌های اقتصادی علی‌السلام، انسان (فرد) بارزترین و مهم‌ترین جایگاه را از آن خود ساخته است به نحوی که تمام برنامه‌ها در جهت رشد، توسعه و کمال جامعه، حول محور انسان و سعادت وی می‌چرخد. علی‌السلام نمی‌پذیرفت که از نظر آماری، درآمد سرانه کشور بالا باشد اما گروهی از مردم در فقر زندگی کرده یا از امکانات تربیتی، آموزشی، بهداشتی، فرهنگی و... محروم باشند. به اعتقاد وی شکلی نیست که یک جامعه فقیر جامعه‌ای است که هیچ‌گونه تحرک و نشاطی در جهت رشد، توسعه، کمال و شکوفایی اندیشه‌ها ندارد. چنین جامعه‌ای فاقد شروط لازم برای نیل به رشد، توسعه و کمال است چرا که بخش مهمی از برنامه توسعه علی‌السلام را توسعه انسانی تشکیل می‌داد. از این‌رو، از دیدگاه علی‌السلام مساجد به عنوان کانون‌های عبادی و انسان‌ساز و یا به قولی کارخانه‌های انسان‌سازی در توسعه انسانی و بالا بردن شأن و مرتبه انسان، از اهمیت به‌سزایی برخوردار می‌باشند.

رابطه دین و اقتصاد

دین اسلام از پیوندی دوگانه مستقیم و غیرمستقیم با اقتصاد برخوردار است. پیوند مستقیم اسلام

با اقتصاد از آن جهت است که مستقیماً یک سلسله مقررات اقتصادی در خصوص مالکیت‌ها، مبادلات، مالیات‌ها، ارث، صدقات، وقف، مجازات‌های مالی دارد.

پیوند مستقیم اسلام با اقتصاد از طریق اخلاق است. در این جهت، برخی مذاهب دیگر نیز کم و بیش چنین می‌باشند. دین اسلام، مردم را به امانت، عفت و عدالت، احسان، ایثار، دوری از دزدی، خیانت، رشوه توصیه می‌کند. از این‌رو از طریق تبلیغ در مساجد و تأثیرگذاری اخلاقی در ذهنیت فرد به تربیت فرد از نقطه نظر اقتصادی پرداخته و از این‌رو جامعه را از اقتصادی اسلامی برخوردار می‌نمایند. مساجد می‌توانند در رشد و توسعه زندگی مردم حتی با وجود کمبود صنایع، نقش مهمی ایفا کنند. مساجد می‌توانند به بسیج مردم جهت اقدام جمعی برای انجام لازم امور مطلوب اجتماعی کمک کنند. در این راستا، مساجد قادرند با انگیزه دادن به مردم، به رشد روحیه خودیاری و انجام امور داوطلبانه در سطح محله‌ای کمک به سزایی نمایند. در این جاست که باید متذکر شد، تا زمانی که مساجد نقش مبتکرانه خود در مسایل اجتماعی را ایفا نکنند، به هیچ وجه قادر نخواهند بود تا به توان اجتماعی در جوامع انسانی دست یابند.

به منظور رشد و توسعه ارزش‌های اجتماعی اسلامی، سازماندهی اجتماعی و نیز به منظور افزایش قدرت مانور و تحرک جمعی مسلمانان به ویژه در سطوح محله‌ای، لازم است فعالیت‌هایی در سطح محدود محلی و محله‌ای صورت گیرد تا نهایتاً از آن طریق بتوان تخصیص، توزیع و بهره‌وری از منابع اقتصادی و ملی را تحت نظارت درآورد.

مسجد به‌طور مستقیم دارای کارکرد اقتصادی نمی‌باشد. در روایات و احادیث نیز انجام معاملات اقتصادی در مساجد باطل و بی‌اثر خوانده شده و انجام معاملات اقتصادی اعم از خرید و فروش کالا و... مکروه قلمداد شده است. کارکرد اقتصادی مساجد به صورت غیرمستقیم بوده و عمدتاً از طریق موعظه و نصیحت و نیز بیان احکام خرید و فروش و انجام فعالیت‌های اقتصادی صورت می‌گیرد. نقش اساسی مساجد در حوزه اقتصاد، تأکید فراوان بر رعایت انصاف و عدالت در انجام معاملات و فعالیت‌های اقتصادی تنها با هدف رضایت خداوند و رفع حواجیب و نیاز مسلمانان و نه در نظر گرفتن انگیزه‌های مادی و سودجویانه است که چنین نقشی خود زمینه‌هایی جهت ایجاد رقابت سالم و تأثیر مثبت در روند معاملات و فعالیت‌های اقتصادی را به همراه دارد.

نقش دین در توسعه و رفاه اقتصادی

درخصوص توسعه اقتصادی، تعاریف گوناگون و راهکارهای مختلفی ارائه شده است.

برخی از روش‌های رسیدن به توسعه یافتگی عبارت‌اند از: صنعتی شدن صادرات کشاورزی، جایگزینی واردات سرمایه‌گذاری خارجی و صادرات کالاهای داخلی اما وجه مشترک همه این روش‌ها، رساندن جامعه به رفاه اقتصادی است.^۱

در جامعه توسعه یافته، مردم راحت‌تر، متنوع‌تر و بیشتر مصرف می‌کنند و سرانه فضاهای تفریحی، بهداشتی، آموزشی و... بیشتر از جوامع عقب افتاده است. کمتر کسی است که با وجود این اوصاف، توسعه یافتگی را مردود شمرده و بخواهد به شکل جوامع عقب افتاده زندگی کند. هر قوم و مذهبی، با اندک تفاوتی و محدودیت‌هایی که در روند توسعه یافتگی می‌بینند، هدف خود را نیل به توسعه یافتگی قرار داده‌اند. برنامه‌ریزی و تدوین برنامه‌های چند ساله خود مبین این حقیقت است. با وجود آنکه عمر فرآیند توسعه در مفهوم جدید آن (Development) به کمتر از دو قرن می‌رسد، واژه (Utopia) در میان متفکرین یونان باستان نیز از همین معنی برخوردار بوده است. آنها در ورای این مفهوم، آرزوی رسیدن به جایی را داشته‌اند که علاوه بر امنیت و عدالت، از زندگی مرفهی نیز برخوردار باشند. واژه (Utopia) در بسیاری از رشته‌های علوم انسانی مطرح بوده و برای آن معنای لطیف و زیبایی من جمله (کمال مطلوب، مدینه فاضله، بهشت خوشبختی، جامعه آرمانی، شهر لامکان، ایمن سرا، خرم سرا، خوش آباد، آرمان شهر و...) آورده‌اند.^۲

تنوع معانی در رشته‌های مختلف نشان می‌دهد که مدینه فاضله‌ای به نام توسعه، دغدغه بسیاری از متفکران بوده است. دین اسلام نیز به عنوان آخرین دین الهی، دارنده آخرین کتاب به واسطه خاتم الانبیا، بعید است که در این زمینه سکوت کرده و سخنی برای گفتن نداشته باشد. در کتاب و سنت به صراحت به معنای امروزی توسعه اشاره‌ای نشده است اما در چند مورد از این ریشه استفاده شده است که از آن جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

«وسع الله عليهم في الرزق»^۳.

«وسع الله معيشتهم»^۴.

«وسع الله على رزقي»^۵.

^۱ . پیشگامان توسعه: ص ۵۷ .

^۲ . بریجانیان، فرهنگ اصطلاحات فلسفه و علوم اجتماعی: ص ۹۶۱ .

^۳ . اصول کافی: ج ۲ ، ص ۱۱۹ .

^۴ . وسائل الشیعه: ج ۱۰ ، ص ۳۵۹ .

^۵ . اصول کافی: ج ۱ ، ص ۵۵۵ .

هدف این نوشتار، بررسی عوامل معنوی و به‌طور کلی نقش دین اسلام و مساجد در فرآیند توسعه و رفاه اقتصادی است. در ادبیات رایج اقتصاد، عمدتاً بر عوامل مادی تأکید می‌گردد؛ البته در نظرات برخی از دانشمندان، از واژه توسعه، به عوامل غیر مادی نیز قلمداد گردیده است؛ به عنوان مثال پیتر بائر می‌نویسد:

ترقی و پیشرفت مادی بیش از آنکه به منابع فیزیکی مربوط باشد به ویژگی‌های فردی، نهادها و رسوم اجتماعی وابسته است.^۶

آل‌فرد مارشال یکی از اقتصاد دانان به نام در این خصوص چنین اظهار می‌دارد:
طی سال‌های ۱۹۲۴ - ۱۹۲۳ بر آن شدم تا زندگی حرفه‌ای خود را به ارائه پاسخ، به دو سؤال ذیل محدود کنم:

۱ - چگونه از نظریه اقتصادی جهت روشن ساختن تاریخ اقتصاد می‌توان بهره جست؟
۲ - چگونه عوامل اقتصادی با نیروهای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی درهم آمیخته می‌گردد؟

از این نوع اظهارنظرات در متون اقتصادی به‌وفور یافت می‌شود و این در حالی است که در خصوص نقش مذهب و خدا در توسعه بحثی به میان نیامده است. به‌طور کل می‌توان این‌گونه قضاوت نمود که در غرب، نقش کارکردی برای دین و مذهب، در راستای نیل به رفاه مادی مطرح نمی‌باشد و این در حالی است که در اقتصاد اسلامی این مبحث به کرات مطرح شده است. از جمله یکی از واژه‌هایی که می‌توان با کمک آنها، نقش کارکردی و اساسی عوامل معنوی و دینی را در رفاه مادی توضیح داد، واژه برکت در اقتصاد اسلام است.

معنای برکت

امام صادق علیه‌السلام فرمودند:

«برکت معنایی مقابل از میان رفتن داشته و به معنای افزایش یافتن و زیاد

شدن است».^۷

واژه‌نگاران نیز از همین معنا در اشاره به برکت بهره برده‌اند. در مجمع البحرین آمده است که این واژه به معنای (زیاد شدن) است و علت آنکه قرآن، مبارک نامیده شده نیز بدان علت

^۶. پیشگامان توسعه: ص ۷۴.

^۷. المیزان: ج ۷، ص ۲۹۰؛ ترجمه المیزان: ج ۱۵، ص ۲۶.

است که نسبت به سایر کتب آسمانی از بیانات اضافه‌ای برخوردار است.^۸ علامه طباطبائی نیز در خصوص برکت، در ذیل آیه ۶۴ سوره اعراف، مفصل بحث نموده که به‌طور خلاصه به شرح ذیل است:

(الف) برکت به معنی ثبوت خیر الهی در اشیاء است.
(ب) از آنجایی که خیر الهی از جایی و به گونه‌ای صادر می‌شود که نه محسوس کسی و نه شمردنی و نه محدود شدنی است، از این‌رو، هرآن چه را که در آن زیادی غیر محسوس دیده می‌شود مبارک خوانده و با عنوان با برکت یاد می‌کنند.

(ج) برکت در امور ظاهری به معنی خیر معنوی است. به عنوان مثال برکت در اطعام ممکن است به معنای عدم ضرر رسانی به بدن یا ایجاد نوری در باطن باشد.

(د) برکت الهی منافاتی با عوامل طبیعی و مادی ندارد، بلکه اراده الهی در طول اسباب مادی جای دارد. به عنوان مثال هنگامی که خداوند بر غذایی برکتی وارد کند یا به عبارت دیگر در ترکیب میان اسباب مادی کاری کند که به خورنده طعام آسیبی ندیده و این طعام فاسد نگردد، بر آن معنی نیست که خداوند سبب‌های دیگر را باطل کند.

(ه) برکت علاوه بر کتاب و سنت، در انجیل و تورات نیز مورد اشاره قرار گرفته است.
(و) ادعای افرادی که منکر برکت می‌باشند، باطل است، چرا که برخلاف نظر آنان، برکت در عرض عوامل مادی نبوده بلکه در طول اسباب مادی می‌باشد.^۹

در ذیل به اسبابی که برکت آفرین‌اند اشاره‌ای شده است:

۱ . «**ولو ان اهل القرى آمنوا و اتقوا لفتحنا علیهم برکات من السماء**

و الارض».^{۱۰}

«اگر مردم شهرها ایمان آورده و به تقوا گراییده بودند، قطعاً برکاتی از

آسمان و زمین برایشان می‌گشودیم».

۲ . در دعاهایی که از رسول خدا و اهل‌بیت به ما رسیده است نیز، به نزول برکات الهی

اشاره شده است:

«**یا قاضی الحاجات، یا راحم العبرات، یا منزل البرکات**».^{۱۱}

^۸ . مجمع البحرین: ج ۱ ، ص ۷۴ .

^۹ . المیزان: ج ۷ ، ص ۲۹۰؛ ترجمه المیزان: ج ۱۵ ، ص ۲۶ .

^{۱۰} . اعراف: ۹۶ .

^{۱۱} . بحارالانوار: ج ۹۵ ، ص ۲۸۱ .

«یا منشی البرکات من مواضعها و مرسل الرحمه من معاونها»^{۱۲}
«اللهم منزل الرحمات من معاونها و مجری البرکات علی اهلها
منك الغیث المغیث»^{۱۳}

علاوه بر ادعیه وارده، آنچه موجب نزول برکت است در فرمایشات پیامبر و ائمه اطهار آمده است تا دعا از حالت غیر واقعی خارج شده و زمینه نزول تبرکات الهی فراهم آید. لازم به ذکر است آنچه موجب نزول برکت است، انس و دوستی با قرآن (کتاب آسمانی) است. قرآن، کتابی با برکت است که ارتباط و انس با آن موجب هدایت و شفاست. نیازهای بشر همواره مادی نیست. امروزه توسعه مراکز بهداشتی تنها در جهت درمان بیماری‌های جسمانی عملی است. قرآن می‌تواند طیب دردهای روحی انسان باشد. درخصوص برخی از سوره‌ها و آیات قرآن، روایات معتبری وارد شده است که قرائت آنها آثار ویژه‌ای در نزول برکات دارد، اگرچه تمامی قرآن برکت و موجب شفاست. از جمله این سوره‌ها و آیات می‌توان به سوره‌های بقره، حمد و توحید و آیات ذیل اشاره نمود:

«ما آنچه را برای مؤمنان مایه درمان و رحمت است از قرآن نازل می‌کنیم»^{۱۴}

«ای مردم به یقین برای شما از جانب پروردگارتان اندرزی و درمانی برای آنچه در سینه هاست، و رهنمود و رحمتی برای گروندگان به خدا آمده است»^{۱۵}

در اینجا لازم است تا اشاره‌ای به آن دسته از اعمال و کردارهای اخلاقی داشته باشیم که موجب نزول برکات الهی می‌گردند:

الف) تقوی

تقوی، سکون و بی‌حرکتی نیست، تقوی نگهدارنده و بازدارنده است. تا حرکت نباشد نگه داشتن معنایی ندارد. اگر مردم تقوی به معنای واقعی کلمه را پیشه خود سازند، بنا به گفته آیات قرآنی، روزی فراوان به آنها می‌رسد. علاوه بر آن، در موارد تردید، خداوند راه را بر بنده

^{۱۲} . بحارالانوار: ج ۸۶ ، ص ۲۲۵ .

^{۱۳} . فقیه: ج ۱ ، ص ۵۳۷ .

^{۱۴} . اسراء: ۸۲ .

^{۱۵} . یونس: ۵۷ .

خود می‌نمایاند.

«من ینق الله يجعل له مخرجا و برزقه من حيث لا يحتسب».

«هر کسی از خدا پروا کند برای او راه بیرون شدنی قرار می‌دهد و از جایی

که حسابش را نمی‌کنند به او روزی می‌رساند».

هر کسی از خدا پروا کند برای او راه بیرون شدنی قرار می‌دهد و از جایی که حسابش را نمی‌کند به او روزی می‌رساند. به عبارت دیگر این آیه بر این نکته اشاره دارد که وقتی انسان متقی بوده و به وظایف خویش به خوبی عمل کند، دیگر نیازی در خصوص اندیشیدن به روزی خود ندارد چرا که خداوند روزی او را تأمین می‌کند. در زمان ظهور حضرت مهدی علیه‌السلام که عدل در زمین گسترده و تقوی پیشگی مرام مردم می‌گردد، از آسمان و زمین برکت الهی است که باریدن می‌گیرد. امام حسین علیه‌السلام در این خصوص و در تفسیر آیه «لفتحنا علیهم برکات من السماء...» فرمودند:

«در آن زمان برکت فراوان شده و شاخه‌های درختان به سبب افزایش بار

خم می‌شوند. مردم میوه تابستان را در زمستان و میوه زمستان را در تابستان

تناول می‌کنند».^{۱۶}

ب) حسن نیت

بسیاری از برخوردهای اجتماعی از بدبینی و سوء نیت داشتن به یکدیگر ناشی می‌شود. نیک اندیشی و اعتقاد به اینکه همه مردم خوب هستند، مادامی که خلاف آن ثابت نشود، زندگی را شیرین‌تر و روابط اجتماعی را استحکام می‌بخشد. پدیده‌های منفی اقتصادی چون احتکار، گران‌فروشی و فریب‌مشتری، همگی ناشی از سوء نیت است اگر مؤمنین به یکدیگر اعتماد داشته و بدانند که در وقت کم شدن کالا هیچ کس به انبار کردن نمی‌پردازد و اگر به سود عادلانه بیانیدند، هیچگاه محتاج نمی‌شود. اگر اعتماد وجود داشته باشد، هیچ کس دیگری را فریب نمی‌دهد. نتیجه این خوش‌بینی این می‌شود که هرکسی باید قناعت پیشه نموده و برکت و زیادی از خدا طلب کرده و در عین حال به معنویات نیز بیانیدند.

ج) راست‌گویی

امروزه در اقتصاد رایج، تبلیغات سهم به سزایی در قیمت کالاها و جلب مشتری دارد، به نحوی که معروف است، مصرف‌کنندگان حدود یک سوم قیمت هر کالایی را بابت بسته‌بندی آن پرداخت می‌کنند و معمولاً بسته‌بندی تبلیغاتی دارد. همچنین اظهار می‌گردد که تبلیغات، کالاها را بی‌کسب می‌کند، به عبارت دیگر هنگامی که در خصوص کالایی تبلیغات گسترده صورت می‌گیرد، به قدری روی تقاضای آن مؤثر است که حتی اگر تولید کننده قیمت کالا را نیز بالا برد، تأثیر چندانی بر کاهش تقاضا نداشته و نهایتاً این تولید کننده است که سود می‌برد. با فرض اینکه فضای صداقت و صمیمیت میان مشتری و فروشنده وجود داشت، آیا نیاز به این همه تبلیغات بود؟

امروزه بخشی از صنعت کالا از راه تبلیغات جبران می‌گردد و این در حالی است که بهتر بود که در عوض پرداخت و تقبل هزینه‌های تبلیغاتی، صداقت و راستگویی حاکم بوده، اشتهای کاذب برای مصرف به وجود نیامده و هزینه تبلیغات در موارد مهمتری مورد استفاده قرار می‌گرفت تا خداوند نیز به معاملات برکت می‌بخشید. همان‌گونه که پیامبر اکرم می‌فرماید: «اگر خریدار و فروشنده صداقت داشته باشند، خداوند معامله آنان را برکت می‌دهد».^{۱۷}

د) سخاوت

بحث پیرامون انفاق‌های واجب و مستحب و آثار و سود اجتماعی آنها از جمله ممیزهای اقتصاد اسلامی و وجه افتراق آن با اقتصاد غرب است که شرایط و آثار آن در فقه اسلامی لحاظ گردیده است. در قرآن، آیات فراوانی مبنی بر تأکید بر این سنت اسلامی وجود دارد؛ حکایت کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می‌کنند، همانند دامن‌های است که هفت خوشه برویاند که در هر خوشه صد دانه نهفته باشد و خداوند براهی هر کسی که بخواهد آن را چند برابر می‌کند و همانا خداوند گشایش‌گر دانا است.^{۱۸}

در آیه‌ای دیگر، خداوند در خصوص انفاق، آشکار و پنهان می‌فرماید:

«ای پیامبر به آن بندگانی که ایمان آورده‌اند بگو: نماز را برپا داشته و از آنچه برایشان روزی داده‌ایم پنهان و آشکارا انفاق کنند، پیش از آنکه روزی

^{۱۷} . اصول کافی: ج ۵ ، ص ۱۷۴ .

^{۱۸} . بقره: ۲۶۱ .

فرا رسد که در آن نه داد و ستدی و نه دوستی و رفاقتی باشد».^{۱۹} چنین تأکیدی که از جانب خداوند در خصوص انفاق شده است قطعاً بدون اجر و مزد نیست، و در نهایت به نفع انفاق‌کنندگان خواهد بود. گویی انسان مسئولیت دارد تا آنچه را که خدا به او می‌رساند به دیگران انفاق کند. بدین ترتیب با بذل انفاق، ثمره‌های شیرین عدالت و توسعه اقتصادی حاصل شده و زندگی همراه با رفاه و آسایش که (میوه طیبه) نام دارد در جامعه اسلامی محقق می‌گردد. پیامبر فرمود:

«خداوند روزی مردم را به اندازه انفاق آنان قرار داده است، هر کس زیاد انفاق کند، روزی او زیاد و هر کس کم انفاق کند روزی او نیز کم است».^{۲۰} در این جا به دلیل اهمیت موضوع اشاره‌ای بر آن دسته از عباداتی که موجب نزول برکت الهی می‌گردند، شده است:

الف) استغفار

در فرهنگ دینی اسلام، معمولاً استغفار را مقدمه‌ای برای آمرزش گناهان دانسته و با آن، آثار گناهان را محو می‌کنند. اما استغفار می‌تواند از جنبه‌های اقتصادی نیز مورد توجه قرار گیرد و در دایره علت و معلول، سبب فزونی رزق و روزی و توسعه اقتصادی گردد. آیات قرآنی ذیل خود اثبات کننده این مدعی هستند:

«از پروردگارتان آمرزش بخواهید پس به درگاه او توبه کنید تا شما را با بهره‌مندی نیکویی بهره‌مند ساخته و به هر صاحب فضیلتی، نعمتی از کرم خود عطا کند».^{۲۱}

«یا قوم استغفروا ربکم ثم توبوا الیه یرسل السماء علیکم مدراراً».

«ای قوم من از پروردگارتان آمرزش بخواهید پس به درگاه او توبه کنید تا از آسمان برای شما رحمت فراوان فرستد».^{۲۲}

علاوه بر آیات فوق، روایات صریحی در این خصوص نقل گردیده که برخلاف تئوری‌ها و قوانین فعلی، دایره علت را به امور معنوی توسعه داده و از مجرای این چنین اسباب

^{۱۹} . ابراهیم: ۳۱ .

^{۲۰} . اصول کافی: ج ۱۰ ، ص ۳۰۵ .

^{۲۱} . هود: ۲ .

^{۲۲} . هود: ۵۲ .

معنوی، توسعه و رفاه مادی را نوید داده است.
پیامبر فرمود:

«استغفار را زیاد کنید و بدین وسیله روزی را به سوی خود بکشانید».^{۲۳}

امام کاظم علیه السلام در روایتی از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل می فرماید:
«هرکس استغفار کند خداوند برای او گشایش حاصل نموده، غم را برطرف
و روزی بی حساب به او ارزانی می دارد».^{۲۴}

اقامه نماز و نماز شب

درخصوص نماز، نوشته ها و اظهارات فراوانی درج و نقل گردیده است؛ اما این ویژگی نماز
که سبب برکت می شود کمتر مورد توجه قرار گرفته است.
پیامبر آثار دوستی با فرشتگان، هدایت، ایمان، نور معرفت و برکت در روزی را برای
نماز اظهار داشتند.^{۲۵}

آنچه درخصوص آثار نماز نقل گردیده، با تأکید بیشتر درخصوص نماز شب بیان شده
است. تجارب تاریخی و حمایتی که از شب زنده داران به ما رسیده همه گویای آثار و برکات این
عطیه الهی است. از مرحوم نایینی نقل شده است که گرچه نماز شب شرط اجتهاد نیست،
اما تاکنون کسی بدون اقامه نماز شب به اجتهاد نرسیده است. در اقتصاد مدرن امروری به ویژه در
کشورهای اسلامی، جایز است تا بخشی از بودجه تحقیقات میدانی به این مسئله اختصاص یافته،
با شب زنده داران مصاحبه به عمل آمده و نتیجه امر به اطلاع عموم رسانده شود، تا این چنین آثار
و برکات از حد يك آرمان خارج شده و به صورت عینی در جامعه منتقل گردد.

ج) دعا

دعا موجب نزول برکت در زندگی می شود. برای طلب برکت، دعاهای فراوانی از پیامبر صلی الله علیه و آله
و امامان منقول است. هنگامی که حواریون عیسی علیه السلام از او طلب سفره ای آسمانی نمودند،
حضرت دعا کرده و گفتند بارالها، پروردگارا، از آسمان خوانی بر ما فرو فرست تا عیدی برای

²³ . خصال: ج ۱۰ ، ص ۶۱۵ .

²⁴ . جعفریات: ص ۲۲۸ .

²⁵ . خصال: ص ۵۲۲ .

اول و آخر ما و نشانه‌های از جانب تو باشد.^{۲۶}
از موارد دیگری که موجب توسعه و گشایش اقتصادی در اسلام می‌گردد دعا کردن برای دیگران است. امام صادق علیه‌السلام فرمودند:
«دعاء المرء لأخيه بظهر الغيب يدر الرزق و يرفع المكروه».
«دعای انسان برای برادر دینی، روزی را افزایش داده و بلا را دور می‌گرداند».^{۲۷}

د) حج و عمره

زیارت خانه خدا و انجام مناسک مربوطه، علاوه بر در پی داشتن آثار و برکات روحی اثرات مادی فراوانی نیز دارد. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود:
«به حج بروید تا بی نیاز شوید».^{۲۸}
در بیان دیگری فرمودند:

«حج و عمره را به توالی به جای آورید، به درستی که فقر و گناهان را از میان می‌برد».^{۲۹}
ممکن است افرادی براین باور باشند که چون حج علاوه بر برخورداری از جنبه مسافرتی، جنبه تجاری نیز دارد، از این رو با پرداختن به امور تجاری، وضعیت اقتصادی بهبود می‌یابد. این چنین برداشتی از موضوع ناصحیح است چرا که تجارت اختصاصی به سفر حج نداشته و حتی در زمان صدور روایت، راه‌های دیگری برای تجارت وجود داشته است. از این رو این قبیل روایات در زمره سلسله علت‌های غیر مادی توسعه قرار گرفته و به رساندن مقصود کمک می‌کند.
نهایتاً به اعمالی پرداخته می‌شود که انجام آنها موجب نزول برکت و توسعه اقتصادی در ممالک اسلامی می‌گردند:

الف) انفاق

^{۲۶} . مائده: ۱۱۱ .

^{۲۷} . اصول کافی: ج ۲ ، ص ۷ - ۵ .

^{۲۸} . فقیه: ج ۲ ، ص ۲۶۵ .

^{۲۹} . اصول کافی: ج ۴ ، ص ۲۵۵ .

علی علیه‌السلام به کمال فرمود:

«ای کمال برکت در مال کسی است که زکات آن را پرداخته باشد».^{۳۰}
آثار معنوی با چشم ظاهری قابل رؤیت نیست و همان‌گونه که در ابتدا اشاره شد، برکت در زمره علت‌های معنوی است که بسیاری اوقات فهم ما از درک آن ناتوان است. در روایت از انفاق به چیدن شاخه‌های اضافه درختان تشبیه شده است که باعث افزایش محصول می‌گردد. عملکرد انفاق نیز همانند همان پیرایش است. این نمونه از باب تشبیه معقول به محسوس است. به عبارت دیگر چون فهم انسان از درک آن عاجز بوده، برای آن مثال زده و کار معنوی را با امور ظاهری تشریح کرده‌اند. علی علیه‌السلام فرمود:

«الزکاة نغص فی الصورة و زیاره فی المعنی».

«زکات در ظاهر، کم شدن و در باطن معنی زیاد شدن است».^{۳۱}

ب) صلہ رحم

پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود:

«صلہ رحم روزی را زیاد کرده و اقتصاد مسلمین را رونق می‌بخشد».^{۳۲}

ج) میانه‌روی

دنیای کنونی مواجه با منابع محدود و تقاضاهای نامحدود است، یعنی به عبارت اقتصادی به‌افت کیمیایی (Scarcity) مبتلاست. برطرف نمودن مشکل بستگی به استفاده بهینه از امکانات و توزیع صحیح آنها دارد. استفاده کردن از کالاهای مختلف، بدون توجه به نیاز واقعی آنها اسراف و استفاده کردن از یک کالای لوکس و گران قیمت تبذیر است. مطابق تعالیم اسلامی، هم در سطح اقتصاد خرد و هم در سطح کلان، می‌توان با استفاده از منابع میانه روی نمود و مشمول رحمت و برکات الهی واقع شد. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود:

«هر کسی میانه روی کند خداوند او را روزی می‌بخشد».^{۳۳}

^{۳۰} . تحف العقول: ص ۱۷۲ .

^{۳۱} . شرح نهج البلاغه: ج ۲۰ ، ص ۲۹۹ .

^{۳۲} . دعائم الاسلام: ج ۲ ، ص ۳۳۱ .

^{۳۳} . اصول کافی: ج ۲ ، ص ۱۲۲ .

د) ازدواج

مادامی که فرد مسلمان تنها زندگی می‌کند، به اندازه يك نفر تلاش و کوشش نموده و خود را در مقابل کسی مسئول نمی‌پندارد. چنین فردی هزینه‌ها را نیز واقعی ندیده و بعضاً بیش از هزینه می‌کند. زندگی مشترک علاوه بر آنکه در پیدا کردن نقاط همیشگی به وی کمک می‌کند تلاش و کوشش فرد را مضاعف ساخته و بدین ترتیب به طور غیرمستقیم، نقش به‌سزایی در توسعه اقتصادی ایفا می‌نماید. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود:

«اتخذوا الاهل البيت ارزق لكم»^{۳۴}

ه) آسان‌گیری در معامله

پرداختن به بحث‌های اضافی و بی‌مورد در معامله، تعریف و تمجیدات فریب‌دهنده ممکن است انسان را به گناه انداخته و روابط صحیح ایمانی را تحت الشعاع قرار دهند. اگر شرایط جامعه به گونه‌ای باشد که اطمینان بر بازار حاکم گردیده و به وسیله کنترل، قیمت و کیفیت بازار از ثبات برخوردار گردد یا رقابتی نوسانی در بازار وجود داشته باشد، زمینه برای انجام معاملات سالم و با برکت به وجود می‌آید، نتیجه آنچه گذشت این شد که اقتصاد غرب با طرح اقتصاد توسعه و توسعه اقتصادی، فصل جدیدی در تاریخ خود گشوده که هدف اصلی آن فراهم آوردن رفاه بشری در پرتو دستیابی به توسعه است. اما توسعه‌ای که غریبان مبدع آن بودند، به صورت فرآیندی، جامعه را از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب سوق می‌دهد و توجهی به فردیت و پرداختن به مسئله توسعه در شکل خرد آن نمی‌کند. تاریخ نشان داده است که برای رسیدن به موفقیت در توسعه اقتصادی، تکیه صرف بر علوم غریب راهگشا نمی‌باشد. با وجود آنکه هشتاد درصد برندگان جایزه نوبل از دو کشور آمریکا و انگلستان بوده و کشورهایی چون ژاپن و کشورهای آسیای جنوب شرقی از اقتصاد دانان نامداری برخوردار نیستند، اما از رشد بالای اقتصادی برخوردارند. علت عمده این امر آن است که دانش اقتصاد امروزی تبدیل به عملی شده که با واقعیات تطبیق نمی‌کند. در دین اسلام، با معطوف داشتن توجه به مساجد به عنوان کانون‌های برنامه ریزی اقتصادی، عمده تکیه بر مسایل بومی - محله‌ای و فرهنگ غنی آن متمرکز شده است. همچنان که از قرن نهم تا چهاردهم که عصر عظمت تمدن اسلامی محسوب می‌گردد، دانشمندانی چون ابونصر فارابی، بوعلی سینا و امام محمد غزالی

مطرح گردیده و در رشد و توسعه و غنای همه جانبه بلاد مسلمین ایفای نقش نمودند. امروزه نیز با استفاده از مساجد، لازم است تا انقلابی در اندیشه اقتصادی دین اسلام صورت گیرد تا با تکیه بر معرفت دینی با یکدیگر طرحی نو در انداخت یعنی همان جنبشی که شهید صدر به آغاز آن مبادرت نمود (نه اقتصاد يك سونگر غرب را پذیرفت و نه در اردوگاه سوسیالیزم خیمه زد، بلکه می‌خواست پایه‌گذار اقتصادی باشد که به برکت آن انسان کرامت خویش را در (احسن تقویم) به یاد آورده و هدفش (اعلی علیین) باشد.

سخن آخر اینکه اقتصاد اسلامی و وضعیت اقتصادی مسلمانان در سایه استواری کانون‌های تقوی (مساجد)، حسن نیت، انس با قرآن، نماز و دعا، توسعه یافته و رنگ برکت الهی زینت بخش آن است. در دین مبین اسلام، پیوند میان نماز و بازار همواره در جریان بوده و تجار مسلمان روزی چند نوبت به مساجد آمد و رفت نموده و از نیروی ایمان تقویت شده و به محل کار خود باز می‌گردند. عبور از مساجد آنان را به یاد خدا می‌اندازد، از این رو، کمتر دروغ گفته، کمتر احتکار کرده و کمتر گران فروشی می‌کنند.

در حقیقت بازار و اقتصاد اسلامی از ارتباط تنگاتنگی با مساجد برخوردار است. منظور این است که اسلام بین اقتصاد، مسجد و نماز پیوند ناگسستنی را برقرار نموده است. حال در این راه چنانچه مسلمانان این پیوند را عملاً حفظ کرده و به آن عمل کنند، با این پیوند است که اقتصادشان بسیار فعال می‌گردد چرا که در چنین حالتی بازرگانان و تجار محلات مختلف به مجرد شنیدن صدای اذان، فوراً دست از تجارت برمی‌دارند که این امر خود نوعی اعتماد را به وجود می‌آورد، به‌طور کل می‌توان گفت که در گسترش اسلام به ویژه از جنبه اقتصادی آن، به واسطه عملکرد تجار و بازرگانی بوده است که تربیت شده مکتب مساجد بوده‌اند.

نقش مساجد در توسعه و رفاه اقتصادی

در صدر اسلام، اکثریت تجار و بازرگانان به محض ورود به شهرها و محلات به مساجد مراجعه می‌نمودند؛ از این رو حضور آنان در مساجد نشان از ورود کالاهای جدیدی داشت که به محض اتمام نماز، خریداران کالا وارد بحث و مذاکره برای خرید و فروش یا مبادله می‌شدند. در آن زمان اگرچه خرید و فروش و فعالیت‌های اقتصادی مستقیماً در داخل مساجد صورت نمی‌گرفت و هنگام حضور در مساجد اصل همه کارها بر محور عبادت و نیایش استوار بود و دید و بازدید و گفت‌وگو برای تبادل و خرید بعد از انجام عبادی صورت می‌گرفت، اما محوریت اقتصادی مساجد در رونق اقتصاد محلات و شهرها همواره از اهمیت خاصی

برخوردار بود. از جمله دیگر کارکردهای اقتصادی مساجد که با مشارکت و همیاری مردم و در جهت کمک اقتصادی به مردم صورت می‌گیرد، می‌توان به تشکیل صندوق‌های قرض‌الحسنه، حفظ سپرده‌های مردمی و واگذاری وام بدون بهره اشاره نمود که از طریق شورای صندوق قرض‌الحسنه مساجد صورت می‌گیرد. این سنت حسنه قرون متمادی است که در میان مؤمنین نمازگزار مساجد انجام می‌شود. با توجه به تأکیدات فراوان آیات و روایات در خصوص منع انجام معاملات ربا، تشکیل صندوق‌های قرض‌الحسنه از جمله بهترین روش‌های اقتصادی برای رفع احتیاجات مالی و اقتصادی مردم به شمار می‌آید که خاستگاه اولیه تشکیل آنها، مساجد بوده‌اند. علاوه بر آن می‌توان از تشکیل فروشگاه‌ها و تعاونی‌های مصرفی نام برد که توسط هیأت امنای مساجد جهت رفع نیازهای ضروری خانوارهای محلی، ساکن در حوالی مساجد صورت می‌گیرد. از انواع دیگر فعالیت‌های اقتصادی که عمدتاً مساجد در شکل‌گیری آنها نقش اصلی را ایفا می‌کنند می‌توان به جمع‌آوری پول برای مستمندان و نیازمندان، خرید تجهیزیه برای خانواده‌های کم‌درآمد، شغل یابی و فراهم ساختن فرصت‌های شغلی مناسب و پویا برای افراد بیکار و جمع‌آوری کمک و اعانه برای ساخت کارگاه‌های تولیدی و مرکز کوچک اقتصادی محله‌ای اشاره نمود. از جمله دیگر نقش‌های غیرمستقیم مساجد در امر اقتصاد، جلسات وعظ و خطابه و سخنرانی ائمه جماعات و سخنرانان در مساجد در خصوص رعایت اخلاق اسلامی در معاملات اقتصادی می‌باشد. با توجه به اینکه مساجد در اکثر جوامع اسلامی دارای محوریت اصلی بوده و از نقش فعالی در مراکز بازار و مراکز اقتصادی شهرها و محلات برخوردار می‌باشند. از این‌رو به هنگام نماز، مساجد محل مراجعه بازاریان، کسبه و اصناف بازار و مراکز اقتصادی محله می‌باشند. امام جماعت نیز در هر جلسه نماز، ضمن دعوت نمازگزاران که عمدتاً در فعالیت‌های اقتصادی فعال می‌باشند، آنان را به رعایت اخلاق اسلامی و اقتصادی و رعایت انصاف و عدل در معاملات و فعالیت‌های اقتصادی دعوت می‌کند. این قبیل موعظت‌ها و سخنرانی‌های ائمه جماعات در مساجد تأثیری عمیق در نمازگزاران ایجاد کرده و به تبع، آنان از نظر اخلاقی و برای رعایت مسائل شرعی ملزم و مقید به فعالیت سالم اقتصادی می‌شوند. به‌طور کل می‌توان گفت که مساجد و بازرگانان، خدمات متقابل و نهایتاً دستاوردهای متناهی برای یکدیگر دارند. به عبارت دیگر همچنان که مساجد در امور اقتصادی به کمک تجار و بازرگانان می‌شتابند، بازرگانان نیز با احداث مساجد نقش مهمی در گسترش و توسعه اسلام و شکوفایی اقتصادی دیگر محلات داشته‌اند. با وجودی که هیچ یک از ادیان بزرگ من جمله دین مبین اسلام، از رهیافت ضد سرمایه‌داری برخوردار نمی‌باشند

و سرمایه‌داری از نظر علمی درست و از نظر عملی ناگزیر و بی‌جانشین است. اما گویی بار اخلاقی منفی دارد. در این راستا، ادیان بزرگ و به ویژه دین اسلام به این پیامدهای منفی اخلاقی منتج از سرمایه‌داری و زراندوزی توجه داشته و چاره‌هایی من جمله دریافت خیرات و میراث واجب، صدقات مستحق، وقف و انجام امور خیریه تأکید داشته‌اند. در اسلام که مساجد به کانون محوریت انجام امور عبادی، فرهنگی، اقتصادی و... معرفی و در نظر گرفته شده‌اند عهده‌دار مبارزه با چنین پیامدهای منفی اخلاقی در امور اقتصادی از طریق دریافت خمس و زکات از تجار و بازرگانان و صرف آن جهت تأمین افراد نیازمند و نهایتاً تأثیرگذاری در شکوفایی و رونق اقتصادی جامعه به ویژه اقتصاد خرد (اقتصاد محله‌ای) می‌باشند. بهره‌وری مفهومی بسیار گسترده داشته و در برگیرنده بهینه‌سازی تمامی عوامل مؤثر در فعالیت سازمان‌ها و نهادهای دولتی، مردمی، تعاونی و... می‌باشد. تلاش برای بهبود بهره‌وری در کلیه عرصه‌ها به منظور استفاده عقلایی و بهینه از توانمندی‌ها و استعدادها بالقوه و بالفعل با هدف ارتقای جایگاه نهادها نه تنها در کشورهای در حال توسعه بلکه در کشورهای صنعتی نیز همچنان ادامه داشت و موضوع مربوط به گذشته نیست، بلکه همواره در حال و آینده مدنظر مدیران، سیاستگذاران و برنامه‌ریزان می‌باشد.

متأسفانه در اغلب کشورهای در حال توسعه با وجود ثروت‌های طبیعی فراوان، نیروی انسانی و... مسیر توسعه اقتصادی همواره با موانعی روبروست که بخش اعظم آن ناشی از فقدان توان مدیریتی کارآمد در بهره‌گیری از استعدادها و توانمندی‌های بالقوه و بالفعل می‌باشد. در اینجاست که نظام مدیریت اسلامی با عنوان نظام مدیریت مشارکتی با تأکید بر رشد و توسعه بهره‌وری در هر مجموعه اقتصادی - اجتماعی با یاری گرفتن از مشارکت مردم به‌ویژه در سطح محله‌ای، در شناسایی تنگناها و یافتن راه‌های مناسب برای غلبه بر آنها، به سرعت اقدام نموده و توفیق می‌یابد. در این حالت با واگذاری امور به مردم و فراهم آمدن امکان مشارکت و حضور آنان در صحنه‌های گوناگون اجتماعی و سپارش فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... و مدیریت آن به خود مردم، از تصدی دولت کاسته شده و مردم خود داوطلبانه به مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی مشتاق و علاقه‌مند می‌گردند. از جمله دیگر اقداماتی که می‌توان به واسطه مساجد با مشارکت مردم در راستای تسهیل روند ارتقای بهره‌وری و توسعه اقتصادی به ویژه در سطح محله‌ای می‌توان از موارد ذیل نام برد:

۱ - ایجاد پایگاه‌های تحقیق و توسعه در کلیه زمینه‌ها و امور، در مساجد به ویژه مساجد منطقه‌ای و محله‌ای.

- ۲ - برنامه‌ریزی دقیق با توجه ویژه به بافت فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی هر منطقه و محله.
- ۳ - فراهم‌سازی امکان برخورداری همگان از فرصت مشارکت در امور و تقویت زمینه‌های مشارکت در راستای حذف تبعیض‌ها و فرصت‌های رانت‌جویی و فساد اداری و اقتصادی.
- ۴ - تربیت نسل پرتلاش، خلاق، مدیر و مدیر در تمامی زمینه‌ها و تخصص‌های مورد نیاز جامعه امروز جهت هموارسازی مسیر ارتقای بهره‌وری.

نقش مساجد در اقتصاد محله‌ای

از جمله مهمترین کارکردهای مساجد در اقتصاد محله‌ای می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

- ۱ - شناسایی افراد مستمند و مسکین نمازگزار محل.
- ۲ - جمع‌آوری هدایا و کمک‌های اهالی برای نیازمندان محل.
- ۳ - کمک در جمع‌آوری کمک‌های مردمی برای حوادث غیرمترقبه نظیر سیل، زلزله، جنگ و ...
- ۴ - برگزاری جلسات مشاوره برای خانواده‌ها و امر ازدواج.
- ۵ - تشکیل فروشگاه تعاونی مصرف مسجد.
- ۶ - خیریه، اعانات، خیرات و صدقات به واسطه نصب صندوق‌های خیریه در مساجد.
- ۷ - راه‌اندازی صندوق قرض‌الحسنه.
- ۸ - راه‌اندازی درمانگاه و داروخانه.
- ۹ - دعوت از مستمندان در ایام اطعام عمومی.
- ۱۰ - برگزاری مراسم جشن‌های مردمی و ازدواج با کمترین هزینه.

منابع و مأخذ

- ۱ - پیشگامان توسعه، ص ۵۷ و ص ۷۴ .
- ۲ - بریجانیان، فرهنگ اصطلاحات فلسفه و علوم اجتماعی، ص ۹۴۱ .
- ۳ - امیری تهرانی‌زاده، سید محمدرضا، بیش درآمدی بر مفهوم اقتصاد اسلامی، کیهان فرهنگی سال ۱۳۷۲ .
- ۴ - اصول کافی، ج ۲، ص ۱۱۹ .
- ۵ - وسایل الشیعه، ج ۱۰، ص ۳۵۹ .
- ۶ - المیزان، ج ۷، ص ۳۹۰ .
- ۷ - ترجمه المیزان، ج ۱۵، ص ۲۶ .
- ۸ - مجمع البحرین، ج ۱، ص ۷۴ .
- ۹ - بحارالانوار، ج ۹۵، ص ۲۸۱ .
- ۱۰ - فقیه، ج ۱، ص ۵۳۷ .
- ۱۱ - مختصر بصائر الدرجات، ص ۵۱ .
- ۱۲ - اصول کافی، ج ۵، ص ۱۷۴؛ ج ۱۰، ص ۳۰۵ .
- ۱۳ - حضال، ج ۱۰، ص ۶۱۵ .
- ۱۴ - جعفریات، ص ۲۲۸ .